

İZMİR CAMİLERİNDE ALÇI SÜSLEME

İslam mimarisinin başlıca süsleme elemanlarından biri olan alçı işçiliği, Anadolu Türk Sanatı'nda en erken örneklerini Selçuklu döneminde vermiş, ancak bu dönemde saraylar dışında fazla ilgi görmemiştir. Selçukluların Konya Alaeddin Köşkü ve Beyşehir Kubadabad sarayından bugüne kalan alçı duvar kaplamaları ve dolap nişleri, kalıplama tekniğinde yapılmış zengin figürlü bezemeleriyle dikkati çeker. Söz konusu alçı eserler bugün Konya Karatay Medresesi, İnce Minareli Medrese ve İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzelerinde sergilenmektedir¹.

Selçukluları izleyen Beylikler ve Erken Osmanlı dönemlerinde (14.-15. yüzyıllar) ise, alçı süslemeler başta camiler olmak üzere dini mimaride yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde alçı süslemeler yoğun olarak mihraplarda, "tabhaneli camiler" olarak adlandırdığımız bir cami grubunun ve bazı zaviyelerin ocaklı ve nişli duvar kaplamalarında karşımıza çıkar. Selçuklu dönemi alçıların kalıplama tekniğini devam ettiren yüzeysel kabartmalı bu alçılardan, zaviyelerde yer alanlar figürlü², mihraplarda³ ve tabhaneli camilerin duvarlarında yer alanlar ise yazı, bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir⁴.

¹ Anadolu Selçuklu Saraylarının alçı süslemeleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. G. Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992, s. 83-91.; G. Öney, "İslam Süsleme Sanatlarına Türklerin Katkısı", *İslam Sanatında Türkler*, Ankara 1967, s. 119-129.; G. Öney, "Stucco Decoration and Mural Painting", *The Art and Architecture of Turkey*, Ed. Ekrem Akurgal, Oxford 1980, s. 174-174.; F. Sarre, *Konya Köşkü*, çev. Şehabettin Uzluk, Ankara 1967, s. 15-66.; M. Önder, "Yeni Bulunan Selçuklu Devri Ejder Figürleri", *Kültür ve Sanat*, S. 4, Ankara 1976, s. 12-16.; Ş. Yetkin, "Konya'da Yeni Bulunmuş Figürlü Stuko Süslemeler ve Anadolu Türk Mimarisindeki Devamı", I.Ü. Ed. Fak. *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. IX-X (1979-1980), İstanbul 1981, s. 353-362.; E. Yurdakul, "Konya Alaeddin Camii 1971 Yılı Avlu Kazısında Yeni Buluntular", *Önasya*, S.69, Ankara 1971, s. 8,9,11.; H. Karaduman, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Selçuklu Alçıları ve Düşündürdükleri", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1988 Yıllığı*, Ankara 1989, s. 88-115., H. Karaduman, "Delice Selçuklu Köşkü Kurtarma Kazısı", *V. Kurtarma Kazıları Semineri*, 25- 28 Nisan 1994 Didim, Ankara 1995, s. 189- 220.; L. Yüksel (Bulut), *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Sanatında Alçı Süsleme (12.-14. yüzyıllar)*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986.

² Tokat Gümüştop (Dazya) Köyü Zaviyesi (bkz. E. Yurdakul, "Tokat Vilayetinin Gümüştop-Dazya- Köyü'ndeki XIV. Yüzyıla Ait Eski Eserler", *Vakıflar Dergisi*, S. VIII, Ankara 1969, s. 243-262.; Ş. Yetkin, *a.g.m.*, s. 356-362.) ve Ereğli Şeyh Şıhabu'd-din Sühreverdi Zaviyesi (bkz. B. Karamağaralı, "Ereğli Şeyh Şıhabu'd-din Sühreverdi Türbe- Mescid ve Zaviyesi Sondajları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 20-24 Mayıs 1985, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, s. 661-667.), alçı süslemelere sahip zaviyelerden bazılarıdır.

³ Alçı süslemeli mihraplar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*, Ankara 1976.; L. Yüksel (Bulut), *a.g.e.*

⁴ Bursa Yeşil, Yıldırım ve Amasya Bayezid Paşa camileri, alçı süslemeli tabhaneli yapılardan bazılarıdır. Bu camilerdeki alçı süslemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Demiriz,

Klasik Osmanlı Mimarisinde seyrek olarak görülen alçı süslemeler, genel olarak "Batılılaşma Dönemi" diye adlandırılan 18. yüzyıldan itibaren dini ve sivil yapılarda yoğun bir biçimde yeniden kullanılmaya başlar. 16. yüzyılda klasik dönemine erişen Türk Sanatı ve Mimarisinde, 17. yüzyılda yavaş yavaş yenilik arama çabaları dikkati çeker. 18. yüzyıldan, yani Lale devrinden itibaren, Batı ile ilişkilerin artması sonucunda, Osmanlı devletinin, başta askerlik olmak üzere her alanda batıyı örnek tutan yenileşme ve ilerleme hareketlerine girişmesiyle, gelişimini tamamlamış olan Türk Sanatının yenilikler araması aynı zamana rastlamış ve Avrupa etkisi ile yeni bir sanat zevki Türk Sanatına sızmaya başlamıştır. Bu durum özellikle mimari süsleme alanında yepyeni görünüşler getirmiş, artık Klasik Osmanlı Mimarisinin süsleme unsurları ağır ağır yerini, Avrupa sanatının Barok, Rokoko, Neoklasik üsluplarının süsleme unsurlarına bırakmıştır. Bu dönemde başkent İstanbul'da başlayan, sözkonusu batılı etkileri taşıyan yoğun mimari çalışmaları, başkent özentisindeki Anadolu eserleri izlemiştir⁵.

Avrupa üsluplarının Türk Mimarisine uygulandığı ilk anıtsal örnekler camiler olmuştur. 18. yüzyıldan itibaren başlayan Avrupa özentili Türk sanatı gelişmeleri, Anadolu örnekleri arasında Ege bölgesinde, İzmir'de de yankısını bulmuş, bu dönemde sözkonusu etkilerle yüklü olarak yapılan çok sayıda caminin yanısıra, aslında Beylikler ve Klasik Osmanlı devirlerinde yaptırılmış olan birçok cami de Avrupa modasına uygun kılıklara sokulmuştur. Batı özentisindeki akımlar, diğer Anadolu örneklerinde olduğu gibi, İzmir camilerinde de plan tipi ve kuruluş bakımından yeni yaratışlar getirmemiş, eserlerin sözkonusu modalara uyması esas olarak yüzeyde, yani dekoratif alanda olmuştur. Bu olay özellikle iç süslemede kendini göstermiştir. Her tür desenin kolaylıkla işlenebildiği yumuşak bir malzeme olan alçı, bu dönem camilerinin iç dekorasyonunda başlıca süsleme unsuru olarak dikkati çekmektedir. Dayanaksız bir malzeme olması nedeniyle yapıların içinde, hava etkisine açık olmayan kısımlarda kullanılan alçı süslemelerin yer aldığı kısımlar duvar yüzeyleri, mihrap, pencereler, sütun başlıkları, mimari kuruluşun iskeletini oluşturan kemerlerin üst kısımları, kemer araları, tromp, pandantif, kasnak gibi kubbeğe geçiş unsurları, kubbe içi ve mahfildir.

İzmir camileri arasında sayısı onaltıyı bulan eserin iç süslemesinde alçıya yer verildiği görülmektedir. Birbirine çok benzeyen alçı süslemeler ihtiva eden bu örneklerin tümünü burada ayrıntıyla incelemek mümkün olamayacağından, içlerinden süslemeleri en yoğun ve karakteristik olan dört eser ele alınarak, süslemelerin yapı elemanlarına göre dağılımı, ayrıca motif ve kompozisyon özellikleri üzerinde durulacaktır.

Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300-1453), İstanbul 1979.; L. Yüksel (Bulut), a.g.e.

⁵ Batılılaşma Dönemi Türk Sanatı Konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. R. Arık, *Bazı Örnekleriyle Anadolu'da "Barok" Denen Camiler*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1971.; R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, 2. baskı, Ankara 1988, R. Arık, "Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Sanatına Bir Bakış", *50. Yıl Konferansları*, Ankara 1976, s. 111-136.; R. Arık, *Batılılaşma Dönemi Türk Mimarisi Örneklerinden Anadolu'da Üç Ahşap Cami*, Ankara 1973.; R. Arık, "Camide Resim", *Türkiyemiz*, S. 14, 1974, s. 2-9.; R. Arık- M. Sözen v.d., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, s. 249-351.; G. Renda, *Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatı, 1700-1850*, Ankara 1977.; D. Kuban, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1954.; D. Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1982.; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul 1975.; İ. Kuyulu, *Karaosmanoğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Ankara 1992.

KEMERALTI CAMİİ

Kasım 1671 (Gurre-i Receb 1082) tarihli vakfiyesine göre, ayandan Yusuf Çavuş-zade Ahmet Ağa tarafından yaptırılan⁶ ve kitabelerine göre 19. yüzyılda iki kez onarım geçiren⁷ Kemeraltı Camii, iç mimarisinde zengin alçı süslemelerin yer aldığı örneklerden biridir. Alçı süslemenin kullanıldığı yerler mihrap, pencere üstleri, sütun başlıkları, kemerlerin üst kısımları, kemer araları ve kubbe içidir. Yapıda kullanılan alçı süslemeler kalıplama tekniğiyle oluşturulmuş, detaylar kazıma tekniğiyle işlenmiştir. Kalıplama tekniğinde, sıvı haldeki alçı, istenen biçime ve desene göre oyulmuş ahşap kalıplara dökülerek biçimlendirilir. Yumuşak bir malzeme olan alçının kolayca kırılıp dağılmasını önlemek amacıyla, kalıba döküm sırasında araya bitki lifleri eklenir. Bağımsız plastikler gibi duran yüksek kabartma örneklerde, alçının altında tellerin yer aldığı görülür. Kısa bir süre sonra donarak sertleşen alçı biçim kalıptan çıkartılarak, tellerin ve çivilerin yardımıyla duvar yüzeylerine sabitleştirilir. Süslemelerde yer yer, üzeri alçı ile sıvanmış tellerin yanısıra kafes biçimli metal levhalar da dikkati çeker.

Yapının mihrap nişinin önüne, devrin modasına uygun tarzda, kumaş etkisi bırakan, alçıdan, püsküllü, boyalı bir perde motifi işlenmiştir (Res.1). Her iki yanda yer alan sütuncelerin çift katlı başlıkları, altta deniz kabuğu motifleriyle, üstte ise yumurta dizisi ve girland motifleriyle bezenmiş, niş köşelikleri ve üstteki frizde natüralist çiçek ve yaprak motiflerine yer verilmiştir. Mihrabı üstten sınırlayan saçak benzeri frizin üzerindeki her iki köşeye, alçıdan birer vazo yerleştirilmiştir.

Alçı süsleme, yapının alt sıra pencere alınlıklarının tümünde kullanılmıştır (Res.2). Mihrabın iki yanında yer alan pencereler, dönemin karakteristik motif uygulamalarının yer aldığı üçgen biçiminde görkemli alınlıklara sahiptir. Birbirinin eşi olan bu alınlıklarda, ortada yer alan üzeri alçı sıvalı metal tellerden oluşan örgülü madalyon çevresinde simetrik olarak düzenlenmiş batı etkili soyut "C" ve "S" kıvrımlı dallar ve natüralist çiçek demetlerinden oluşan girift bir bezeme görülür. İri, bağımsız plastikler gibi işlenen motifler, arka yüzlerinden tellerle birbirine tutturulmuş ve alçı sıva ile duvar yüzeyine monte edilmiştir. Yine alt sıra pencerelerinde, alçıdan, simetrik düzenlemeli "C" kıvrımlı akantus yaprakları ve bunlara eklenen çiçek motiflerinden oluşan daha farklı bir alınlık bulunduğu görülmektedir.

Yapının örtü sistemini taşıyan kemerlerin oturduğu gömme sütunların başlıkları "S" kıvrımlı geçme şeritler, gül ve benzeri çiçeklerden oluşan bitki demetleri, iri yaprak motifleri ve kıvrıkdallardan oluşan girift şekillerle kompoze edilmiştir (Res.3).

Üst kısımda, trompların aralarında kalan yarı dairesel alanda kemerlerin, pencerelerin üst kısımlarının ve kemer aralarında bulunan yazı madalyonlarının çevresinin, dönemin karakteristik motiflerinin yer aldığı zengin alçı süslemelere sahip bulunduğu görülmektedir (Res.4). Tromp içinde yer alan alçı şebekeli pencerelerin üst kısımlarında yer alan alçı süslemelerde, "C" ve "S" kıvrımları yanısıra deniz kabuğu motifleri, soyut yapraklarla zengin bir işçilik ortaya konmuştur.

Boyama olarak yatay, dikey dikdörtgen ve kare şeklinde kasetlere bölünmüş olan kubbe içinde, her panonun ortasında dairesel veya oval birer madalyon yer almakta, dairesel madalyonlar alçıdan kabartma olarak yıldız, oval madalyonlar ise bu dönemde

⁶ İzmir Vakıflar Müdürlüğü, I. Vakıf Defteri, s. 174.

⁷ Caminin esas mekana giriş kapısı üzerinde H. 1227 (M. 1812) tarihli, avluya giriş kapısı üzerinde H. 1300 (M. 1882-83) tarihli ve son cemaat yerinde, giriş kapısının sol tarafında Salebcizade Hacı Ahmet Ağa tarafından onarıldığını belirten üç onarım kitabesi mevcuttur (bkz. M. Aktepe, "Osmanlı Devri İzmir Camileri Hakkında Ön Bilgi", İ.Ü. Ed. Fak. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 3, İstanbul 1972, s. 177-212.); R. Arık, Bazı Örnekleriyle..., s. 86.

oldukça sevilen meyvalı natürmort ve bitki motifleriyle bezenmiş bulunmaktadır (Res.5).

HİSAR CAMİİ

İzmir camileri arasında alçı süslemenin en zengin uygulamalarının görüldüğü örnek, Hisar Camii'dir. İnşa kitabesi mevcut olmayan cami, tarihi kayıtlara göre 16. yüzyılda yaptırılmış⁸, 18. ve 19. yüzyıllarda onarılmış⁹, kuruluş esası değişmeden 19. yüzyılda bugünkü görünüşünü kazanmıştır¹⁰. Yapının en son onarımı 1981-1985 yılları arasında gerçekleşmiş, bu arada harap durumdaki alçı süslemelerin büyük bir bölümü de aslına uygun olarak yenilenmiştir.

Caminin harim kısmında duvar yüzeyleri, mihrap, kemerler, mahfil kısmı, kubbeye geçiş unsurları, kubbe içi, pencereler ve sütun başlıklarında toplanan zengin bir alçı süsleme programının bulunduğu görülmektedir.

Yapının güney duvarında, iki yanda gömme sütunların sınırladığı büyük kemerin iç kısmında bulunan üçlü mihrap kompozisyonu, pencereler ve duvar yüzeyleri, dönemin motif ve kompozisyon özelliklerini yansıtan alçıdan zengin bir süs örgüsüne sahiptir (Res.6). Ortada bulunan esas mihrabın genel düzenlemesi Kemeraltı Camii'ninkine çok benzemektedir. Mihrap nişinin önünde, iki yana çekilmiş boyalı perde motifi yer alır. Mihrap nişini iki yandan serbest birer sütun sınırlar. Mihrabı üstten sınırlayan saçak benzeri frizin her iki üst köşesinde birer vazo yer alır. Ortadaki daha görkemli olmak üzere, her üç mihrabın ve iki yandaki pencerelerin, teller üzerine tutturulmuş "C" ve "S" kıvrımlı dallar, natüralist çiçeklerle süslenmiş üçgen alınlıkları bulunduğu görülmektedir. Ortada yer alan esas mihrabın alınlığı, merkezde oval yazı madalyonunun altında yer alan çiçek sepeti, "C" ve "S" kıvrımlı dallarla görkemli bir şekilde bezenmiştir (Res.7). Mihrap ve pencereler dışında kalan yüzey, alt kısımda dağınık, üst kısımda ise kartuşlar içerisinde yer alan serpm çiçek ve yıldız motifleriyle dolgulanmıştır. Üst kısımda tam ortada yer alan ay yıldızlı madalyonun iki yanına "C" ve "S" kıvrımlı dallar, natüralist çiçeklerden oluşan bir girland motifi ve buket kabartmaları işlenmiştir. Kemerin üst kısmında ortada, metal levha üzerine alçı sıvanarak oluşturulmuş, kenarları rulo şeklinde kıvrık yazı panosunun üstü ve iki yanına, teller üzerine tutturulmuş, dalları panonun ruloları içinden çıkan gül goncaları yerleştirilmiştir.

Alt sıra pencerelerinin alınlıklarında, Kemeraltı Camii'ndeki alınlıklara benzer bir süsleme göze çarpmaktadır. Alt sıra pencere alınlığı, üst kısımda yer alan dairesel pencereyi de kuşatır biçimde geniş bir alana yayılmıştır (Res.8). Simetrik olarak düzenlenen girift tepelik kompozisyonu, soyut şekillerden natüralist motiflere kadar çok sayıda şekli içerir. Plastikler, Kemeraltı Camii'nde görülen şekillerin tekrarıdır.

Harimde, iri sütunlara oturan başlıklar, alçıdan iri soyut yapraklar ve akantus dizileriyle kuşatılmıştır.

⁸ Bazı kaynaklar, caminin H. 1006 (M. 1579-98) tarihinde Aydınogullarından Özdemiroğlu Yakub Bey tarafından yaptırıldığını belirtir (bkz. H. Gültekin, *İzmir Tarihi*, İzmir 1978, s. 56., ayrıca P. Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 183). Iconomos, eserin XIV. yüzyılda kilise olarak yapıldığını ve XVI. yüzyılda Aydınoglu Umur Bey tarafından camiye çevrildiğini ileri sürer (bkz. B.F. Salars ve Iconomos -Çev. Arap-zade Cevdet-, *İzmir Tarihi Hakkında Tedkikat*, İzmir 1932, s. 29).

⁹ Cami, H. 1228 (M. 1813), H. 1287 (M. 1870) ve H. 1343 (M. 1927) tarihlerinde olmak üzere çeşitli kereler tadilat geçirmiştir (bkz. M. Aktepe, "İzmir'in Hisar veya Yakub Bey Camii", *Tarih Dergisi*, S. 27, İstanbul 1973, s. 94-95).

¹⁰R. Arık- M.Sözen v.d., *a.g.e.*, s. 310.; R. Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s. 73.

Kadınlar mahfilinin harime bakan alt kesiminde alçıdan iç içe dairesel kompozisyon oluşturacak şekilde asma yaprakları, üzüm salkımları ve çiçeklerden oluşan alçı bir göbek yer almaktadır.

Kubbeye geçişte yer alan trompların üçlü pencere kompozisyonunda, ortada yer alan pencereye, yine alçıdan, birer kordonla iki yana çekilmiş perde motifi işlenmiş, ayrıca üç pencerenin üstünü kaplayacak şekilde simetrik düzenlemeli girift bitkisel kompozisyonlu bir alınlık meydana getirilmiştir (Res.9).

Trompların aralarında yer alan pencerelerin ve büyük kemerlerin üst kısımlarının, kemerlerin aralarındaki dairesel yazı panolarının çevrelerinin, ayrıca kubbe eteğinde bulunan balkonu taşıyan konsolların, alçı kabartma olarak natüralist çiçek buketleri, "C" ve "S" kıvrımlı dallar ve soyut motiflerle bezendiği görülmektedir (Res.10). Kubbe içi burada da panolara bölünmüş, oval madalyonların içleri alçı kabartma bitki ve meyvalı natüremortlarla dolgulanmıştır.

BAŞDURAK (HACI HÜSEYİN) CAMİİ

İç mimarisinde zengin alçı süslemelerin yer aldığı İzmir camilerinden bir diğeri de Başdurak, eski adıyla Hacı Hüseyin Camii'dir. İnşa kitabesi bugün mevcut olmayan cami, tarihi kayıtlara göre 17. yüzyılın ikinci yarısında yaptırılmış¹¹, 18. ve 19. yüzyıllarda onarımlar geçirerek günümüze gelmiştir¹².

Alçı süslemeler yapının içinde mihrap, alt ve üst kat pencereleri, sütun başlıkları, konsollar ve kemer aralarında toplanmıştır.

İncelediğimiz diğer örneklerde olduğu gibi önünde perde motifi bulunan mihrap nişini, iki yandan, alçıdan kompozit başlıklara sahip zarif sütunceler sınırlar (Res.11). Boyanarak oluşturulmuş dikdörtgen sülüs yazı panosunun çevresi ve üst kenarı alçak kabartma bitkisel motifli silmelerle kuşatılmıştır. Mihrap, en üstte ortada bulunan, simetrik olarak iki yana açılan barok karakterde iri, taşıntılı bir akantus motifi, bunun her iki yanında yer alan çift kulplu birer kupa motifiyle taçlandırılmıştır.

Alt sıra pencerelerin alınlıkları, merkezdeki bir akantus motifinden simetrik olarak iki yana açılan "C" ve "S" kıvrımlı dallar ve en uçta bunlara eklenen çiçek motiflerinden oluşan alçı plastiklere sahiptir (Res.12).

Dikdörtgen harim mekanının üst kenarı, enli bir alçı frizle çepeçevre kuşatılmış, bu alçı frizin sütun başlıklarına rastlayan kısımları köşeli çıkıntılar oluşturmuştur. Frizin yüzeyinde eşit aralıklarla verilmiş, üst kısımları volütlü kabartma konsol çiftleri yer alır (Res.12).

Yapının içinde yer alan gömme sütunlar, alçıdan kompozit başlıklara sahiptir (Res.12). Kemer aralarında yer alan yazı madalyonları, kurdele biçimindeki alçı süslemelerle duvara asılmış izlenimi vermektedir.

¹¹Yapı hakkında en eski bilgiyi veren Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde, caminin kapısı üzerinde, H. 1062 (M. 1652) tarihinde Hacı Hüseyin tarafından yapıldığını belirten bir kitabe bulunduğundan söz etmektedir (bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Çev. Zuhuri Danışman, C. XIII, İstanbul 1971, s. 84. Kitabe metni ve ayrıntılı bilgi için bkz. M. Aktepe, "Osmanlı Devri...", s. 188).

¹²Caminin ana mekana giriş kapısı üzerinde H. 1188 (M. 1774-75) tarihli ve avlu kapısının iç ve dış tarafında H. 1300-11 (M. 1894-95) tarihli iki onarım kitabesi mevcuttur (kitabe metni ve ayrıntılı bilgi için bkz. M. Aktepe, "Osmanlı Devri...", s. 190-192.; T. Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974, s. 47.; H. Gültekin, *a.g.e.*, s. 56).

Yapının alçı şebekeli vitray pencereleri, Klasik Osmanlı döneminde yaygın olarak gördüğümüz şemse motifi ve bunun içerisinde yer alan simetrik düzenlenmiş rumi, karanfil, şakayık motifleriyle süslenmiştir (Res.12).

KESTANEPAZARI CAMİİ

Cami, bugün mevcut olmayıp, kaynaklarda belirtilen kitabesine göre 17. yüzyılda yaptırılmış¹³, ancak 19. yüzyıldaki büyük yangında harabolarak, aynı yüzyılda yapılan büyük bir onarımla bugünkü şeklini almıştır¹⁴.

Alçı süslemenin, incelediğimiz diğer örneklerle göre daha ölçülü kullanıldığı bu yapıda, dekorasyonun, ana hatlarıyla diğerlerine paralel bir düzende olduğunu söyleyebiliriz.

Bu yapıda alçı süsleme yalnızca mihrap alınlığında, harim duvarlarına gömme sütunların başlıklarında ve kubbe göbeğinde kullanılmıştır. Kavсарının yer aldığı üst kısmı Selçuk İsabey Camii'nden getirilen¹⁵ mermer mihrabın üçgen biçimindeki alınlığı, Hisar Camii mihrabının alınlığıyla aynı süsleme özelliklerine sahiptir (Res.13). Alınlık, üst kısımda ortada dairesel, alt kısımda ise karşılıklı diyagonal olarak duran oval çiçekli panolar ve meyvalı, çiçekli sepet motifi çevresinde barok karakterde iri, "C", "S" kıvrımlı çiçekli dallarla bezenmiştir (Res.14). Yapının içinde yer alan gömme sütunların alçı başlıkları, yine diğer camilerde görülenlerle aynı olup, kompozit düzendedir. Harimde, ortadaki kubbenin göbeğinde bulunan alçı madalyonun içi çiçek ve yaprak motifleriyle süslüdür.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

"Klasik Devir" olarak tanımladığımız Osmanlı imparatorluğunun yükselme devrinde zirveye ulaşan Türk sanatı, bir arayış döneminin ardından, 18. yüzyılda Avrupa'dan aldığı bazı süsleme etkileriyle üslup değişikliğine uğramıştır. Bu Avrupa etkili üsluplar Türk sanatında, özellikle mimari süsleme alanında ağırlığını hissettirmiştir.

Klasik devirde evrensel bir imparatorluk stiline ulaşmış bulunan Türk mimarisinde bu stilin özellikleri, başkent İstanbul öncülüğünde bütün Anadolu'ya da derece derece anlaşılıp, hazmedilerek yayılmış ve belli esaslar kurulmuştur¹⁶.

İstanbul Nur-u Osmaniye Camii (1748-1755), Ayazma Camii (1757-1760), Laleli Camii (1759-1763), Zeynep Sultan Camii (1769), Beylerbeyi Camii (1778), Selimiye Camii (1792), Nusretiye Camii (1826) v.b.¹⁷ yapılarda görüldüğü gibi, mimari unsurların dekoratif değerlendirilişi ve kütlenin dış biçimlendirilişinin sözkonusu üsluplara uydurulması, başkentte, Anadolu eserlerinden çok daha zengin ve başarılıdır¹⁸.

¹³ Kitabes metni ve ayrıntılı bilgi için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Çev. Zuhuri Danışman, C. IX, İstanbul 1935, s. 94.; M. Aktepe, "Osmanlı Devri...", s. 203-205.; H. Gültekin, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁴ R. Arık, caminin 19. yüzyıl ortalarına ait eserlere yakın üslupta bir kuruluşu olduğu için, 19. yüzyılda yapıldığını kabul eder (bkz. R. Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s. 192).

¹⁵ Bkz. A. Haydar Bayat, "İsabey Camii", *Bilim, Birlik, Başarı*, S. 40, İzmir, s. 9-13.

¹⁶ R. Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s. 228.

¹⁷ Bkz. R. Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s.229.

¹⁸ Sözünü ettiğimiz bu yapılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. D. Kuban, *Türk Barok...*, s. 27-62.; ayrıca bkz. A. Arel, *a.g.e.*

İzmir Camilerinde Alçı Süsleme

Anadolu'da sözkonusu devir yapılarının dış biçimleri halen gelenekçi bir hava taşıırken, içlerinde yeni akımların gerektirdiği her türlü Avrupai süs özelliğini bulmak mümkündür¹⁹.

Anadolu camilerinde iç yüzeyleri kaplayan yüzeysel bezemelerin, bugünkü elden geçmiş halleriyle bile İstanbul'dakiler kadar zengin ve başarılı olduğu söylenebilir²⁰.

Diğer Anadolu örneklerinin birçoğunda olduğu gibi, konumuzu oluşturan İzmir camilerinin de dış yüzeylerinde Avrupai üslupların özelliği çok az göze çarpar. Bunun nedeni, bu yapıların "batılılaşma devri" olarak tanımladığımız devirden daha önce yapılmış olmalarıdır. Bugünkü görünümlelerini de, birçok defa elden geçtikten sonra kazanmışlardır. Buna karşılık, dış cephelerle tam bir çelişki ortaya koyan iç mekanlar, çok zengin bir biçimde alçı süslemelerle donanmış durumdadır.

Alçı süslemenin yoğunlaştığı yerlerin başında mihraplar gelmektedir. İncelediğimiz İzmir camilerinden Kestanepazarı Camii dışındakilerde alçı mihraplar hemen hemen aynı düzenlemeye sahiptir²¹. Yarım daire profilli mihrap nişi çeyrek küresel bir kavsarayla örtülüdür. Mihrap nişinin önüne alçıdan, püsküllü, birer kordonla iki yana çekilmiş perde motifi asılmıştır²². Mihrap nişini iki yandan, serbest birer sütun sınırlar²³. Bu sütunlar kompozit başlıklar taşır. Sütunların üzerinde mihrap nişini üstten sınırlayan, yatay süsleme şeritlerinden oluşan saçak benzeri bir unsur yer alır. Bu saçak benzeri unsurun her iki köşesine birer vazo veya çift kulplu kupa oturtulmuştur. Bu vazoların arasına, kompozisyonu tamamlayan kabartmalı alınlık yerleştirilmiştir.

İzmir camilerinin alçı mihraplarının benzerlerine, Ege bölgesinde yer alan birçok camide rastlamaktayız. Bunlar arasında İzmir Kemalpaşa ilçesi Çarşı Camii (alçı süslemeler onarım yılı olan 1889- 1890'a ait (Res. 15), Kemalpaşa Yukarı Kızılca Köyü Halil Ağa Camii (1893- 1894)²⁴, Kemalpaşa Bağyurdu (Parsa) beldesi Çarşı Camii (1904- 1905) (Res. 16), İzmir Menemen Emiralem Köyü Camii, İzmir Urla İlçesi Eski (Fatih İbrahim Bey) Camii, Urla Çarşı (Hoca Ali) Camii, İzmir Cumaovası Samanoğlu Camii, İzmir Bergama İlçesi Hacı Hakim Camii²⁵, Bergama Şadırvanlı Camii²⁶, Aydın İncirlioğlu Erbeyli Köyü Camii (1891), Aydın Ramazan Paşa Camii²⁷, Söke Hacı Ziya

¹⁹ R. Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s. 229.

²⁰ R. Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s. 229.

²¹ Kestanepazarı Camii mihrabında alçı süsleme yalnızca üçgen biçimli alınlıkta mevcuttur.

²² R. Arık, esas itibarıyla Ege bölgesinde yaygın görünen, nişe asılı gerçek perde gibi alçı motiflere İstanbul'da rastlanmadığını belirtir, bkz. R. Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s. 219.

²³ R. Arık, bu şekilde sütunları serbest olarak nişin iki yanında dikilmiş bulunan mihrapların, bu yeni modaların özelliği olduğunu belirtir, bkz. R. Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s. 219.

²⁴ Bu cami hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. Hüseyin Ünal, "Yukarı Kızılca Halil Ağa Camii", E. Ü. Ed. Fak. *Sanat Tarihi Dergisi*, S.VII, İzmir 1994, s. 211-225.

²⁵ B. Ersoy, caminin 1508- 1509 yılında yaptırıldığını, mihrabının ise ilk yapıdan olmadığını belirtir, bkz. B. Ersoy, *Bergama Cami ve Mescitleri*, Ankara 1989, s. 41- 44.

²⁶ B. Ersoy, caminin 1550 yılında yaptırıldığını, mihrabının ise XVIII.- XIX. yüzyıllarda yenilenerek bezendiğini belirtir, bkz. B. Ersoy, "Bergama'da Türk- İslam Anıtları (Cami ve Mescitler)", E.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1983, s. 57.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Abadanlı, *Aydın'da Türk Eserleri*, E. Ü. Ed. Fak. Türk- İslam Sanatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İzmir 1989, s. 54- 55.

Bey Camii (1895)²⁸, Balıkesir Burhaniye Koca Camii²⁹ ve Muğla Şeyh Camii mihraplarını sayabiliriz. Bu örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür.

Yukarıda saydığımız bu camilerin mihrapları, konumuz olan İzmir camilerinin mihraplarından çok küçük farklılıklarla ayrılır. Genel şema ve süsleme unsurları hemen hemen aynı denecek kadar çok benzetmektedir. Bunlardan Kemalpaşa İlçesi Çarşı Camii, Kemalpaşa Bağyurdu (Parsa) Beldesi Çarşı Camii, Kemalpaşa Yukarı Kızılca Köyü Halil Ağa Camii, Urla Çarşı (Hoca Ali) Camii, Aydın Ramazan Paşa Camii ve Burhaniye Koca Camii'nde mihrabın önünde asılı alçı perde motifi yer alır. Urla Eski (Fatih İbrahim Bey) Camii ve Menemen Emiralem Köyü Camii'nde ise bu perde motifi niş önüne asılı olarak alçıdan değil de, niş içine boyama ile yüzeysel olarak belirtilmiştir.

Konumuz olan İzmir camilerinde pencerelerin çerçeveleri alçı kabartma bitkisel kompozisyonlarla taçlıdır. Hisar ve Kemeraltı camilerinde görüldüğü gibi, bazı pencereler mihraplardakine benzer şekilde üçgen biçimli büyük ve görkemli, barok alınlıklara sahiptir. Bu alınlıklar Hisar Camii'nde bazen alt ve üst pencereyi, bazen de trompta yer alan yan yana üç pencereyi birden kuşatacak şekilde düzenlenmiştir. Hisar Camii'nde tromplardaki bu üçlü pencere kompozisyonundan ortadakilere, mihraplardaki gibi püsküllü, birer kordonla iki yana çekilmiş alçı perdeler asılmıştır. Üst sıra pencerelerinde diğerlerinden farklı olarak Hisar Camii'nde yürek biçimli³⁰ ve gemi penceresini andıran dairesel formlu, Başdurak (Hacı Hüseyin) Camii'nde ise oval formlu örneklerle rastlamaktayız. Yapıların, çoğu elden geçmiş bulunan pencereleri, Avrupai üslupta alçı şebekeler ve bunlara gömülmüş renkli camlarla süslenmiş vitraylı örneklerdir.

Ele aldığımız camilerde yapıların kuruluşunu oluşturan büyük kemerler, dönemin karakteristik motif uygulamalarının yer aldığı alçıdan, kabartmalı üçgen alınlıklarla taçlandırılmıştır.

İncelediğimiz camilerin tümünde, alt yapıdan örtü sistemine geçişte, konsollarla taşınan, alçıdan, profilli saçak kompozisyonu yer alır. Bu alçı konsolların üzeri de ayrıca kabartma olarak dekoratif yüzeyler halinde değerlendirilmiştir. Yalnızca Hisar Camii'nde diğerlerinden farklı olarak, bu konsolların hemen üstü kubbe eteğini çepeçevre kuşatan, önü parmaklıklı bir balkon şeklinde düzenlenmiş, bu kısma bir sıra halinde alçıdan barok alınlıklı pencere açılmıştır. Kubbeye, bu pencerelerin üzerindeki profilli saçaktan sonra geçilmiştir. Kubbe eteğindeki bu balkonun madeni parmaklığı da iç süslemeye katkıda bulunabilmektedir.

Yapıların tümünde, pendantsiflerde ve mihrap alınlıklarının çevresinde alçı kabartma çerçeveli dairesel madalyonlara rastlamaktayız. Bunlar, "Allah" ve "dört halife"nin isminin yer aldığı yazı kompozisyonlarını içerir.

Örneklerimizden Kemeraltı ve Hisar Camii'nde kubbe içleri boyama olarak, kenarları girintili veya çıkıntılı yatay ve dikey dikdörtgen, kare, bunun yanı sıra dairesel şekiller halinde bölümlenmiştir. Bölümlenen panoların ortalarına alçı kabartma olarak Avrupai tarzda meyvalı natürmortlar, bitkisel kompozisyonlar ve madalyonlar içerisinde

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. R. Arık, M. Sözen v.d., *a.g.e.*, s. 306.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Yapraklı, *Balıkesir ve İlçelerinden Edremit ve Burhaniye'deki Türk- İslam Anıtları (Camiler- Türbeler)*, E. Ü. Ed. Fak. Türk- İslam Sanatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İzmir 1987, s. 56.

³⁰ R. Arık, "Hisar Camii'nde mihrap tarafındaki yürek biçimli çifte pencere gibi kendi şekilleri doğrudan doğruya dekoratif motif oluşturan örneklerle Anadolu'da ender rastlandığını" belirtir, bkz. R. Arık, *Bazı Örnekleriyle...*, s. 221.

İzmir Camilerinde Alçı Süsleme

yer alan yıldız motifleri işlenmiştir. Kubbe göbekleri, alçıdan iç içe dairesel kompozisyonlar ve serpme şeklinde dönemin karakteristik bitki motifleriyle bezenmiştir.

Camilerin tümünde sütun başlıkları kompozit tiptedir.

Mahfillerin harime bakan alt kısımlarında yer alan tavanlarında, alçı kaplama üzerine yapılmış, kubbe göbeği düzenlemesini andıran, alçı kabartmalı bitki ve meyvalı natürlü motiflerine rastlanır.

İzmir camilerinin içinde duvar yüzeyleri, pencereler, sütun başlıkları, ana kemerlerin üst kısımları, kemer araları, tromp, pandantif, kubbe ve mahfil gibi çeşitli mimari elemanları kaplayan alçı süslemeler, Anadolu'da esas olarak Ege bölgesinde yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Yukarıda mihrapları anlatırken kıyaslama olarak verdiğimiz camiler ve Aydın Cihanoğlu Camii (1756)³¹, Bergama Ulu Camii³² gibi daha birçok yapı, İzmir camilerindeki süslemelere paralel tarzda batı etkili alçı kabartmalarla bezenmiştir. Bu tarz süslemeler, Ege bölgesi kadar yaygın olmamakla birlikte, Anadolu'nun diğer bölgelerinde de karşımıza çıkar. Bu örneklerden, 1867 tarihli Konya Aziziye Camii'nde duvar yüzeylerini kaplayan alçı süslemeler, İzmir camilerindekine paralel bir işleniş ortaya koyarlar³³.

Anadolu Türk sanatında alçı süsleme Selçuklular devrinden itibaren başlamış, devir devir azalarak veya yaygınlaşarak süregelmiştir. Konumuz olan İzmir camilerinde ise, dönemin bir özelliği olarak çok yoğun bir kullanma alanı bulmuştur. Yumuşak bir malzeme olan alçı, plastisitesi ve her türlü deseni kolaylıkla kabul etmesi nedeniyle, tamamen Avrupai karakterde (barok, rokoko, neoklasik v.s.) iri, taşkın kabartmalı motifler halinde camilerin içinde hemen hemen bütün yüzeylere yayılmıştır. Bu alçı süslemeler, yapıların mermer minber ve vaaz kürsüsü gibi başka malzemeyle yapılan süslemeleriyle bir arada kullanılarak, birbirlerini tamamlarlar.

İzmir camilerinin alçı süslemeleri, Anadolu Türk sanatında "batılılaşma devri" olarak adlandırdığımız dönemin konu ve stil özelliklerini verecek nitelikte zengin uygulamalardır.

Lale Bulut

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., R. Arık, M. Sözen v.d., *a.g.e.*, s. 297.

³² 1398- 1399 yılında inşa edilen camide, alçı süslemeler geç tarihlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Ersoy, *Bergama'da Türk...*, s. 14.

³³ Ayrıntılı bilgi için bkz., R. Arık- M. Sözen v.d., *a.g.e.*, s. 306- 308.